

Radikal Dinî Grupların Genel Özellikleri ve Çıkış Sebepleri

General Characteristics of Radical Religious Groups and Reasons for Their Emergence

ÖZET

Bu araştırmanın amacı, Müslüman coğrafyada dinî, siyasi, psikolojik gibi nedenlerle içinde buldukları ortama tepkisel olarak ortaya çıkan radikal dini akımların çıkış sebeplerini incelemek ve özellikleri hakkında bilgi sahibi olmaktır. Öncelikle bu alanda kullanılan radikal, köktenci ve fundamentalist kavramların tanımları, Batılı araştırmacıların bu kavramları kullanım biçimleri ve İslam geleneğinde bunlara karşılık kullanılan “Selefilik” ve “Dinde ihya hareketi” kavramlarının bu kavramlarla benzerliğine değinildi. Yapılan çalışmada Batılı araştırmacıların bu kavramları, kimi zaman İslam ve Müslümanları olumsuz bir şekilde tanımlama unsuru olarak kullandıkları tespit edilmiştir. Araştırmada radikal dinî grup olgusunun sadece Müslümanlıkta olmadığı, diğer dinlerde de radikal dinî grupların çıkmasının normal bir olgu olduğu; özellikle Yahudilik ve İslam dinlerinin yapıları icabı radikal grupların çıkmasına müsait olduğu tespit edilmiştir. Araştırmada konuyla ilgili yazılmış kaynaklardan istifade edildi. Radikal dini akımların; dinî, siyasi ve psikolojik sebeplerin yanı sıra İslamî cemaatlere yapılan baskılar ve seküler hayatın dayatılmasının da ortaya çıkmasında etkili olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslam Mezhepleri, Dini akımlar, Radikal Dinî Grup, Radikalizm, Fundamentalizm, Selefilik, İslam’da İhya Hareketi.

ABSTRACT

The aim of this research is to examine the reasons for the emergence of radical religious movements in the Muslim geography, which emerged as a reaction to the environment they were in for religious, political and psychological reasons, and to gain information about their characteristics. First of all, the definitions of radical, fundamentalist and fundamentalist concepts used in this field, the way Western researchers use these concepts, and the similarity of the concepts of "Salafism" and "Religious revival movement" used in the Islamic tradition to these concepts were touched upon. In the research, it has been determined that Western researchers sometimes use these concepts as a means of defining Islam and Muslims in a negative way. In the research, the phenomenon of radical religious groups is not only in Islam, but it is a normal phenomenon for radical religious groups to emerge in other religions as well; It has been determined that especially the religions of Judaism and Islam are prone to the emergence of radical groups due to their structure. In the research, written sources on the subject were used. Radical religious movements: In addition to religious, political and psychological reasons, it has been determined that the pressure on Islamic communities and the imposition of secular life are also effective in the emergence of this disease.

Keywords: Islamic Sects, Religious movements, Radicalism, Radical Religious Group, Fundamentalism, Salafism. İhya movement in Islam

GİRİŞ

Radikalizm, bugünkü modern çağda hem dinleri hem de ülkeleri meşgul eden sosyal bir olgudur. Dünyanın değişik bölgelerinde farklı dinlere mensup insanlar, içinde buldukları ortamlarda din, mezhep ve cemaatlerin insanın ihtiyaçlarına cevap veremediğine kanaat getirmişlerdir. Bunun için yeni perspektifler üretilmesinin gereğine binaen radikal dinî gruplar ortaya çıkmıştır. Günümüzde dini akımlar kategorisinde değerlendirilen bu gruplar, amaçlarına göre, dinî ve siyasi açıdan radikal düşüncelere sahip olmuşlardır.

Avrupa'nın Orta Doğu'yu sömürme ameliyesi ve bunun sonunda kurulan devletler, birçok sosyal sorunu da beraberinde getirmiştir. Orta Doğu'nun sosyolojik yapısına uymayan bu devletlerin siyasetlerine karşı dinî ve siyasi örgütlenmeler oluşmuştur. Bu örgütlenmelerin en belirgin olanları İslamî cemaat ve derneklerdir. Arap-İsrail savaşının ardından Orta Doğu'da özellikle Mısır, Suriye, Lübnan, Irak ve diğer Arap ülkelerinde neşet eden İslamî cemaatlere uygulanan baskı, işkence ve tutuklamalar ile bu devletlerin yönetimleri tarafından bu cemaatlerin potansiyel suçlu olarak gösterilmesi, bölgede mevcut yönetimlere karşı radikal grupların doğmasına yol açmıştır.

İran'daki devrim, Suriye ve Lübnan'daki sosyolojik dengeler, Mısır'da İhvan-ı Müslimin gibi İslamî cemaatlere yapılan baskılar, Pakistan'da yapılan darbeler ve Rusların Afganistan işgali vs. gibi olaylar Müslüman coğrafyasında radikal grupların çıkmasına sebep olmuştur. Bu grupların çıkmasında siyasi, sosyal, psikolojik sebeplerin yanı sıra dinlerin kendi dinamik yapılarının radikalizm veya köktencilik müsait olduğu düşünülmektedir.

Abdullah Yekta¹

How to Cite This Article

Yekta, A. (2024). “Radikal Dinî Grupların Genel Özellikleri ve Çıkış Sebepleri”, Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences, 10(5): 719-730. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.13851903>

Arrival: 14 August 2024

Published: 30 September 2024

International Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

This journal is an open access, peer-reviewed international journal.

¹ Dr. Öğr. Üyesi. Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Kelam ve İtikadi İslam Mezhepleri Tarihi Bölümü, Kahramanmaraş, Türkiye

Rusya-Afganistan savaşının ardından el-Kaide ve Taliban, ABD'nin Irak'ı işgalinden sonra ise İŞİD (DEAŞ) gibi örgütler ortaya çıkmıştır. Bu örgütler cihad ve özgürlük hareketleri olarak ortaya çıkmışlardır. Hem Afganistan ve Irak'ta hem de başka ülkelerde yaşayan, ABD ve Batının işgaline karşı olan insanlardan bu örgütlere katılanlar olmuştur. 11 Eylül 2001'de ABD'de ikiz kulelere yapılan saldırılardan sonra Batı literatüründe *radikal İslam*, *fundamentalist* ve *köktendinci* kavramları küresel ölçekte konuşulmaya başlanmıştır.

Batı'da ve Türkiye'de *radikal*, *köktenci* ve *fundamentalist* terimlerine dair bir kavram kargaşası olduğu görülmektedir. Bu terimlerin ne anlama geldiği ve nasıl kullanıldıkları açıklamaya muhtaçtır. Burada öncelikle "radikalizm" ile çoğu zaman bunların yerine kullanılan Köktencilik ve Fundamentalizm kavramlarının tanımları ve nasıl kullanıldıkları açıklandıktan sonra bu kavramlar yerine daha önce İslamî gelenek içinde hangi kavramların kullanıldığına değinilecektir. Bu terimlerin tahlillerinin ardından radikal dinî grupların genel karakter ve özellikleri, müteakiben radikal dinî grupların çıkış sebepleri ele alınacaktır.

Bu çalışmada radikal dinî grupları tek tek sayarak özelliklerini anlatmak yerine radikal dinî grupların genel özellikleri verilmeye çalışıldı, yine aynı metotla her grubun tek tek çıkış sebebini sayma yerine genel olarak radikal dinî grupların çıkış sebepleri verilmeye çalışıldı, fakat örneklendirme daha çok Türkiye ve yakın çevresinde; Orta Doğu, Afganistan, İran, Irak vb. yerlerden yapıldı. Bu çalışmada radikal dinî grupların lehte ve aleyhte bir durumun oluşmaması için birkaçı hariç isimlerinin verilmemesine dikkat edilmiştir.

Radikalizm, Köktencilik ve Fundamentalizm Kavramları

Radikal kelimesi Latince "radic" veya "radix" köklerine -alis ekinin getirilmesiyle oluşturulmuştur. Semantik açıdan bakılırsa radikal kelimesi "köklü", "kökten" ve "kesin" anlamlarına gelir.² Bu fikirde olan kimseye de radikal denir. "Hayat şekillerini, hayata dair ilişkilerini tenkit ederek bütünüyle değiştirme düşüncesinde olan kişi"³ anlamında kullanıldığı gibi "içtimai, sosyal veya dinî herhangi bir problemi aşırı derecede müdafaa eden kişi"⁴ anlamına da gelir. Türkçeye Fransızcadan geçen bu kelimeye "esas, esasa ait olan ve politikada kökten reformu savunan" manasında "radikal" denilmiştir.⁵ Bu terim özellikle 18. ve 19. yüzyıl aydınlanması ve reform hareketlerinden sonra Avrupa'da kullanılmaya başlanmıştır.⁶

Türkçede radikal kavramı "hayat şekillerini, hayata dair ilişkilerini tenkit ederek bütünüyle değiştirme düşüncesinde olan kişi" anlamında "kökten, köktenci"; radikalizm kavramı ise "köktencilik" anlamlarına gelmektedir.⁷ Radikal dinî grup da dinî hayatı kökten, bütünüyle değiştirme eğilimde olan grup veya gruplar anlamına gelir.⁸ "Radikalizm, değişimi ıslahatçı yöntemlere göre değil, var olan düzeni bütünüyle yürürlükten kaldırıp onun yerine yenisini koymayı amaç edinen düşünce veya eylem biçimidir."⁹

Radikal grup, hayata dair var olan toplumsal yapıyı değiştirme amacını güden kişi veya gruplardır. Bu tür şahıs ve gruplar dinî, siyasi ve sosyal alanlardaki problemlerin çözümü için benimsedikleri görüşleri aşırı bir şekilde savunma eğiliminde olurlar. Siyasi, dinî ve sosyal alanlardaki yaşam biçimlerini değiştirmek için kökten değişiklik yanlısı olan radikal gruplar, hedeflerini gerçekleştirmek için yeri geldiğinde şiddete de başvurabilirler.¹⁰

Radikalizm yerine kullanılan ifadelerden biri de "köktencilik" kavramıdır. Günümüzde Batı medyası tarafından çağdaş ve modern İslamcılar ifade etmek için kullanılan köktencilik ifadesi çoğunlukla politik çağrışıma sahiptir. Oysa politik amaçlı örgütlerin "radikallik" terimiyle ifade edilmesi daha uygundur. Dinî ve onun asıl ilkelerini gündeme getiren bütün İslamcı örgütler köktenci (diğer bir ifadeyle fundamentalist) iken bunlardan sadece politik bir amaç güdenler radikal konumdadır.¹¹

Aynı durum Türkçe kullanımda da gözlenmektedir. "Radikal dinî grup" ifadesi köktenci İslamî gruplar için de kullanılmaktadır. Bu iki kavram bazen aynı anlamda, bazen de farklı anlamlarda kullanılabilir. Yukarıda da belirtildiği gibi radikal kavramı hem topyekûn (dinî) hayatı değiştirmek hem de yeni siyasi bir programı uygulamak isteyen kişi veya gruplar için kullanıldığı görülmektedir.

İslam köktenciliği; siyasi oluşumlar, sivil toplum kuruluşları, yardım için kurulan vakıf ve dernekler, devrimci örgütler, hatta terör amaçlı kurulan kimi örgütlerle bunların politik alandaki farklı görüşlerini ve politikalarını

² Hasan Eren - İsmail Parlatur (ed.), Türk Dil Kurumu yayınları 549 (Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011), "Radikal", 2/1209.

³ Eren - Parlatur, "Köktencilik", 2/909; Ömer Demir - Mustafa Acar, *Sosyal Bilimler Sözlüğü*, Yardımcı kitaplar 1 (Çemberlitaş, İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992) (H49.T9 D46 1992), "Radikal", 301.

⁴ Eren - Parlatur, "Radikal", 2/909.

⁵ Ahmet Cevizci, *Paradigma Felsefe Sözlüğü* (İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999), "Radikalizm", 722.

⁶ Cevizci, "Radikalizm", 722.

⁷ Burcu Öztürk, "Radikal Ne Demek? Radikalleşme Tanımı", *Sosyologer* (blog), 18 Mart 2023.

⁸ Cevizci, "Radikalizm", 723.

⁹ Demir - Acar, "Köktencilik", 220.

¹⁰ Öztürk, "Radikal Ne Demek?", 2.

¹¹ Davut Ateş, "İslam Köktenciliği (!) Kökeni, Genel Nitelikleri, Tanımlar ve Sınıflamalar", *Akademik Orta Doğu Cilt 3, Sayı 2, 200 3/2* (2009), 66.

kapsayan geniş bir ifadedir.¹² Köktenci dünya görüşü, hayatla ilişki düşünülebilecek her alanda dine dair evrensel bir nizam meydana getirme amacını güder.¹³

Dinî bir inanç ve gelenek içerisinde aşırı derecede var olan radikal düşüncelerin, bazı davranışları şiddet içerikli olabilir veya olmayabilir bu fark etmez, beyin yıkama yöntemleriyle eleman kazanma faaliyetlerinde bulunan ve bu çalışmalarda grubun menfaati için yapılan bütün eylemler birer dinî radikalizmdir.¹⁴ Zahiri olarak şiddete bulaşmamış fakat üyelerini birtakım baskı unsurlarıyla kendilerine bağlayan ve bu kurdukları sistem yoluyla üyeleri kendilerine bağımlı kalmak zorunda bırakan, bu yolla örgüte veya gruba menfaat sağlamaya çalışan dinî gruplar da birer radikal gruptur.

Radikalizm konusunda kavram karmaşasına sebebiyet veren terimlerden biri de fundamentalizmdir. Latince kökenli olan Fundamentalizm, ‘temel esas’ manasına gelen fundamentum kökünden alınmıştır.¹⁵ Fransızca “fundamentalizme” sözcüğünden Türkçeye geçen bu terim “köktencilik” ya da “kutsal bir metne bağlı olma veya aslına dönüş”¹⁶ hareketi anlamına gelmektedir. Fundamentalizm; “20. asrın bidayetinde Kutsal kitab’ın asıl kaynak olduğunu düşünerek modern ve bilimsel tenkitlere karşı koyan Hristiyan hareket idi.”¹⁷ 1960 ve 1970’lerden sonra modernleşme, laikleşme ve batılılaşmaya tepki gösteren; güvenilir ve doğru bilgilerin Kur’an ve sünnette mevcut olduğunu, gerçeğin modern bilgide olmadığını, İslam’ın ana kaynaklarında aranması gerektiğini savunan harekete de İslamî fundamentalizm denilmektedir.¹⁸

“Fundamentalizm, gelenekçi ve modernist fikirlere zıt bir şekilde, dinin aslı kaynaklarına veya dinin ilk çıktığı dönemindeki saf şekline dönme arzusundaki bir hareket olarak ifade edilmektedir.”¹⁹ Temelde, değişmez ve yanılmaz otorite ve ölçü olarak kutsal kitap metinlerini esas alan bir dünya görüşünü savunur.²⁰ Batı literatürüne hâkim olan Fazlurrahman (1988) bu kavramla ilgili olarak “Eğer biri İslam’ın temellerini uygulamaya koymayı istiyorsa o bir fundamentalisttir ve bu durumda bütün iyi Müslümanlar fundamentalisttir.”²¹

Yapıları icabı İslam ile Yahudilik, laik ve seküler bir hayata izin vermez. Çünkü hem İslam’ın hem de Yahudiliğin emrettiği dini bir ahkamı vardır. Her iki din de laik ve modernist düşüncelere karşı tepkisel bir duruş sergiler. Bu anlamda fundamentalist eğilimlerin doğmasına müsait oldukları söylenebilir. Bu durum günümüzde Yahudiler için söz konusu olmasa da Müslümanlarla Hristiyan Batı arasında bir çatışma zemini oluşturmaktadır.²²

Radikalizm veya köktencilik kavramları yerine İslam’ın kendi geçmişinde var olan “Selefilik” ve “İhya hareketi” kavramları da kullanılmaktadır. Bilgi, metot ve yaşantı biçimi itibarıyla ilk üç asırdaki alimlerin yoluna dönüş anlamında Selef veya Selefilik kelimeleri de sık sık duyduğumuz bir kavramdır. Selefilik, Kur’an yolu olduğunu söylenmiştir.²³ Bu kavram çağımızda “ilk dönem alimlerinin bilgisini elde etme, Kur’an ve sünnetten yararlanma, metot ve usullerinden istifade etme” şeklinde bir anlayış olarak anlaşıldığı gibi el-Kaide ve Taliban’ın “modern olanı toptan reddetme, yaşadığımız bu çağda ilk dönem Müslümanlarının yaşadığı bir hayatı yeniden yaşama”²⁴ şeklinde de anlaşılmaktadır.

Selefin metodundan yararlanmak normal, doğal bir şeydir; fakat modern yaşantının zıddı olarak daha önce yaşanmış bir hayata dönmek fundamentalist bir tavidir. Bu da İslam’ın temel dinamiklerine ters, entegrist²⁵ bir yaşam biçimini özendirir.

Radikalizm veya radikal dinî grup yerine kullanılabilir ifadelerden biri de ihya hareketidir. İhya kavramı da genel olarak fundamentalizm ve Selefilik anlamında kullanılmış, dinin her türlü Cahiliye unsurlarından, bid’at ve hurafelerden arındırılması yoluyla selefe dönüşün mümkün olabileceğini ifade eden bir kavramdır.²⁶ İslam’da ihya hareketi denilince, eskiye dönüş, daha önce yaşanılmış olan bir hayatı takip etme, doğruluk adına ne varsa hepsinin ilk dönem Asr-ı saadet ve selef alimlerinin uygulamalarında var olduğu şeklinde düşünülmüştür. Bu anlamda zuhur eden selefi hareketler de “dinî bir ihya hareketi” olarak algılanmışlardır.²⁷

¹² Ateş, “İslam Köktenciliği (!)”, 66.

¹³ Halil Aydınalp, “Sosyal Çatışma ve Din”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2010), 205.

¹⁴ M. Ali Kirman, *Yeni Dinî Hareketler Sosyolojisi* (Ankara: Birleşik, 2010), 262.

¹⁵ Demir - Acar, “Fundamentalizm”, 140.

¹⁶ Sönmez Kutlu, *Çağdaş İslamî Akımlar ve Sorunları* (Ankara: Fecir Yayınları, 2018), 63.

¹⁷ Demir - Acar, “Radikalizm”, 140; Kutlu, *Çağdaş İslamî Akımlar ve Sorunları*, 64.

¹⁸ Demir - Acar, “Fundamentalizm”, 140.

¹⁹ Aydınalp, “Sosyal Çatışma ve Din”, 205.

²⁰ Aydınalp, “Sosyal Çatışma ve Din”, 205.

²¹ Jhon O. Voll, “İSLAM VE MODERNİZM”, *Studylibtr.Com* (Erişim 08 Ağustos 2024).

²² M. Ali Kirman, “Sekülerleşme Perspektifinden Dinî ve Seküler Fundamentalizmler”, *Sosyalarastirmalar.Com* 1/2 (2008), 276.

²³ İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelam*, ed. Sabri Hizmetli (Ankara: Umran Yayınları, 1981), 91.

²⁴ Kutlu, *Çağdaş İslamî Akımlar ve Sorunları*, 75.

²⁵ Roger Garaudy, *Entegrizm*, çev. Kâmil Bilgin Çileçöp (İstanbul: Pınar Yayınları, 2010), 61 vd.

²⁶ Ebu'l-A'lâ el-Mevdudî, *İslam’da İhya Hareketleri*, çev. A. Ali Genç (İstanbul: Pınar Yayınları, 2018), 48.

²⁷ Mehmet Zeki İşcan, “Selefilik’in İhyacılığı ve Dinî Düşüncede Yenilik”, *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 9/3 (31 Aralık 2009), 10.

Batılı araştırmacılar, fundamentalizm ile radikalizm kavramlarını İnan devriminden sonra, Müslümanları “geri kalmış, gerici, şiddet yanlısı ve şekilci” olduklarını ifade etmek için kullanmışlardır. Halbuki ilki, İslam’ın temel ilkelerini esas alan, fikir ve eylemlerini kapsayan daha şümüllü bir terim iken ikincisi, aynı hareket dahilinde bulunan fakat var olan siyasi otoriteyi bütünüyle değiştirip, onun yerine gerekirse devrimle yeni bir düzen kurmayı dūřünen, bunun için gerekirse radikal eylemlerde bulunan siyasi bir hareketi ifade eder.

Bu araştırmada görüldüğü gibi radikalizm, köktencilik ve fundamentalizm kavramlarının yanı sıra İslamî gelenek içerisinde dinî grupları ifade etmek için “Selefilik” ve “İslam’da İhya Hareketi” terimlerinin de kullanıldığı görülmektedir. Bu iki ifade daha çok köktencilik veya fundamentalizm ile örtüşmektedirler. Bu kavramların tahlilinden sonra radikal dinî grupların genel özellikleri nelerdir, sırayla bunlar ele alınacaktır.

Radikal Dinî Grupların Genel Özellikleri

Radikal dinî grupların en önemli özelliği din ile siyaset arasındaki ayrımı (laisizmi) kesin bir şekilde reddetmeleridir. Fransız devrimiyle birlikte ortaya çıkan seküler ve liberal yaşam biçiminin etkisiyle dinin siyaset üzerindeki etkisi iyice azalmıştı. Toplum için kamu ve özel alan ayrımını savunan liberalizm, bireysel özgürlüğü garanti altına almak için dine özel bir alan tahsis etmeye çalışır; fakat ortaya çıkan radikal veya köktenci gruplar bu ayrımı tümenden reddederek toplumsal yönetim ve idarenin bütünüyle dine göre olması gerektiğini savunur ve toplumda esas birleştirici unsurun din olmasını isterler.²⁸

Radikal dinî gruplar genelde bazı temel fikir ve değerlere bağlılığı esas kabul ederler. Bu temel fikir ve değerler süreklidirler, değişmezler. Onların bu fikirlerinin kaynağı (kendilerine göre) kutsal kitap metinleridir. Hareket tarzlarını ve eylemlerini bu kutsal metinlerden, kendilerinin saygın gördükleri alimlerin yorumlarıyla belirlerler. Radikal veya köktendinci gruplar kendi dünyalarında teorik olarak modern çağın problemlerine çözüm bulduklarını sanırlar fakat (Afganistan’daki Taliban örneğinde olduğu gibi) pratikte çok zorlandıkları da görülmektedir.²⁹

Hristiyan Evanjelist gruplardan selefi Müslüman gruplara kadar bütün radikal dinî grupların özlem duydukları bir altın çağ vardır: Bunlar, radikal Müslüman gruplara göre *Asr-ı saadet*, Hristiyan Evanjelist ve Mesih’in geleceğini bekleyen Yahudi gruplara göre gelecek olan *Altın çağ* veya *Tanrı’nın Krallığı*’dır.³⁰

Radikal dinî gruplar kimi zaman modernizm veya modern hayata **karşıymış gibi bir izlenim oluştursalar da** son model telefon, bilgisayar ve televizyon kullanmaları; lüks evlerde ikamet etmeleri, son model araba kullanmaları bu algının yanlış olduğunu göstermektedir. Onlar da modern teknolojinin her türlüşünden istifade etmeye çalışırlar. Radikal gruplar, sosyal hayattaki çürümüşlüğün giderilmesi ancak eskinin maneviyat dolu “Asr-ı saadetine” veya “Altın çağına” dönmekle olabileceğini söylerler; fakat bu onların bütünüyle modernizm veya modern hayattan kendilerini soyutladıkları anlamına gelmez.

Bütün radikal düşünce grupları “benmerkezci”, “yok sayma”, “ötekileştirme” ve bir fikri “baskıyla kabul ettirme” eğilimindedirler. İslam’da bu anlamda radikalizm denilince ilk akla gelen Haricilerdir. Bu özellikleriyle Hariciler, geride tekfir kültürünü miras bıraktılar.³¹ Bugün radikal dinî grupların (el-Kaide, İşİD ve bazı selefi grupların) bu kültürü devam ettirdikleri gözlenmektedir. İşİD’in kendilerinden olmayanların malını ve ırzını helal sayması bu kabildendir.

“Radikal İslam” ifadesi, İslamî hareketlerin devrimci ve var olan düzeni değiştirmek isteyen grupları için kullanılmaktadır. İslamî radikalizmde Kur’an ve onun hayata tatbiki olan hadislerin herhangi bir te’vile gitmeden zahiri anlamıyla uygulanması esastır. İslam köktencilüği, İslam ile ilgili uygulamalarda bireysel olabileceği gibi cemaat veya mega düzeyde dinî organizasyonlar şeklinde de olabilir. Köktendinci grupların hepsi şiddet taraftarı değildir; fakat kimi köktendinci (İşİD, el-Kaide ve Evanjelist Hristiyanlar gibi) grupların şiddet içeren eylemlerde buldukları da görülmektedir. Bunun yanında köktendinci oldukları hâlde politik davranarak şiddetten uzak duranlar da olabilmektedir.

Köktendinci veya radikal İslamî grupların dinî ve siyasi hayatta referansları Hz. Muhammed ve Raşid Halifeler dönemindeki İslamî yaşantıdır. Radikal İslamcı gruplar, faaliyetlerini kendilerinden olmayan Müslümanlara karşı naslara yani Kur’an ve hadislere nispet ederek kutsallaştırırlar. Buna göre, daha önce yaşanmış olan İslam inançlarının ve uygulamaya dair esaslarının günümüzdeki söylemler vasıtasıyla tekrar yeniden uygulanması hedeflenir.³²

²⁸ Bünyamin Bezci, “Sekülerizm ve Laikliği Demokrasi Bağlamında Tartışmak”, *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi* 1/2 (2015), 2.

²⁹ Abdullah Mohammadi, “Dini Hareketlerin Zihinleri (Afganistan Taliban Hareketi)”, *Türk Tarih Kurumu*, (ts.), 51.

³⁰ Garaudy, *Entegrizm*, 40 vd; Bk. Mustafa Kaan Sağ, “Edime’de Bir İngiliz Misyonerlik Cemiyeti: Evangelikalizm, Milenyalizm ve Yahudiler”, *Belleten* 83/296 (01 Nisan 2019), 309-334; Bk. Mehmet Aydın, “Hristiyanlık”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 1998, 17/347.

³¹ Yusuf şevki Yavuz, “Tekfir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (TDV Yayınları, 2011), 40/350-356.

³² Ateş, “İslam Köktencilüği (!)”, 78.

İslam dünyasında ortaya çıkan fundamentalist veya köktenci grup veya düşünceler İslam dininin bizzat kendisinden kaynaklanmış değil, daha çok küresel emperyalizme karşı ortaya çıkan tepkisel hareketler durumundalar. Libya’da İtalyanlara karşı Senusilik³³ hareketi, Afganistan’da Ruslara karşı Mücahitler daha sonra Taliban ve el-Kaide³⁴ örgütleri örneğinde olduğu gibi. Bu, Müslüman fundamentalist gruplar toplumsal problemlerin çözümünün ancak dine dönüşle olabileceğini savunurlar.

Modernleşme, batılılaşma ve laikleşme projelerine karşı çıkan radikal düşünce sahipleri, insan için en güvenilir ve faydalı bilgilerin İslam’ın dinî kaynaklarında var olduğunu; Batılı düşünce ekollerinin insanların problemlerini çözmekten uzak olduğunu düşünürler. Bu sebeple İslam’ın batılılaşma ve modernleşmenin dayattığı kültürlerden arındırılarak Hz. Peygamber dönemindeki (Asr-ı saadet) uygulamalarına, dinin asıl kaynaklarına dönmek gerektiğini savunurlar.³⁵

Örneğin Türkiye’de ve diğer Müslüman ülkelerde radikal İslamî gruplar tarafından kitapları okunan Seyyid Kutup (ö.1966), İslam’a dayalı bir yönetimin esaslarını Allah’ın kitabından çıkardığı ilkelerle tespit etmeye çalışmıştır. Seyyid Kutup, Müslümanın misyonunun Kur’an’ın yol göstermesiyle hareket etmek olduğunu, bunun dışındaki beşerî sistemlere itibar edilmemesi gerektiğini söylemiştir. Çünkü ona göre İslam’ın kendine has bir yönetim modeli ve hareket tarzı, beşerî sistemlere ihtiyacı olmayan bir nizam olduğunu³⁶ aynı zamanda eserlerinde İslam’ın, insanın ilerlemesine engel olmadığını, her zaman kendi iç dinamikleriyle değişimi sağlayabilecek ilahî bir nizam olduğunu gündeme getirmiştir.

Radikal İslamî grupları eleştirenler, Haricilerin tarihte İslam adına çıkmış olan ilk radikal bir grup olduğunu söylemişlerdir. Bunu söylemekle bu asırda ortaya çıkan İslamî hareketleri köktendinci, dolayısıyla Harici konumuna getirmek suretiyle söz konusu hareketleri itibarsızlaştırma ve marjinal gösterme çabası gösterilmiştir. Bununla birlikte Haricilerin, İslam’ın halifesine başkaldıran, daha çok radikal terörizme yakın bir düşünce ve hareket biçimi olduğu söylenebilir.³⁷ Hem Sünni hem de Şii kaynaklarda olumlu bir imajı olmayan Haricilerle ilişkilendirilmesi söz konusu radikal grupların imajını zedeleme veya gayri meşru göstererek itibarsızlaştırma amacını taşımış olabilir.

İslâmî radikal gruplar, İslâm dininin ilerlemeyi emrettiğini, Batı medeniyetine üstünlük sağlayan unsurların İslam’da var olduğu, Müslümanların bütün enerjilerini harcayarak daha güçlü olması gerektiği, ümmetin vahdetinin gerekli olduğu konularında hemfikirdirler. İslam ve Müslümanları tevhidi bir çizgide sağlam ve sahih bir akide sahibi kılmak, eğitim sistemlerini yeniden İslam’a uygun hale getirmek; cihat ruhuyla yoğrulmuş atik ve girişimci bir toplum meydana getirerek İslam dışı unsurlarla mücadele alanlarını çeşitlendirmek gibi ortak hedefleri bulunmaktadır.³⁸

Radikal Dinî Grupların Çıkış Sebepleri

Radikal terimi aydınlanma süreciyle beraber Avrupa’da sanayi devriminden sonra sosyal politikaları destekleyen ve bunun için çaba sarf eden hareketleri tanımlamak için kullanılmıştır. Bu terim süreç içerisinde gerek sosyal politikalar için olsun gerek dinî ideolojik hareketler için olsun; düşünülen veya istenilen şeyi, köklü değişiklikler yaparak gerçekleştirmeyi hedefleyen hareketler için kullanılmıştır.³⁹ Radikalleşme zaman içerisinde farklı bölgelerde farklı sebeplerle geçmişte yaşanan, birbirlerinden farklı şekillerde ortaya çıkmış olabilir. Türkiye’de de farklı sebeplerle birbirine paralel, bazen birbirine aykırı; görünüşte aynı fakat hedefleri açısından tamamıyla birbirine zıt olan radikal gruplar zuhur etmiştir. Şimdi radikal dinî grupların çıkış sebepleri ve radikalleşmeyi tetikleyen unsurlar şu şekilde sıralanabilir: Dini sebepler, dinî geleneği bid’at ve hurafelerden arındırma çabaları, siyasi sebepler, psikolojik sebepler, sosyolojik sebepler, küresel-emperyalist etkenler ve dinî yayınlar ile tercüme faaliyetleri. Şimdi bunlar sırayla incelenecektir.

Dinî Sebepler

20. yüzyılda laik ve seküler bir hayatı benimseyen devletlerde modernleşmenin de etkisiyle dinin toplum hayatı üzerindeki etkisi azalmaya başlamıştı. Dinden uzaklaşmayla beraber toplumun ahlaki açıdan yozlaşması ve suç işleme oranlarının artması, kısacası dinen günah sayılan eylemlerin artmasına karşı alınması gereken tedbirlerin başında tekrar dine dönüş çalışmaları olmuştur. Dine dönüş çalışmalarıyla birlikte köktendinci ve radikal dinî gruplar,

³³ Ahmed Kavas, “Libya”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 2003, 27/176.

³⁴ Selim Öztürk, “Küresel Terör Örgütü el-Kaide’nin Gelişimi ve Ön Plana Çıkan Liderleri Bağlamında ‘Cihad’ Anlayışının Geçirdiği Değişimler”, *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 6/2 (30 Aralık 2019), 176 vd.

³⁵ Kirman, “Sekülerleşme Perspektifinden Dinî ve Seküler Fundamentalizmler”, 13.

³⁶ Seyyid Kutup, *Yoldaki işaretler* (İstanbul: Pınar Yayınları, 1994), 25-49 Kur’an Metodunun Özelliği; Ateş, “İslam Köktenciligi (!)”, 89.

³⁷ Ebu’l-Hasan el-Eş’ari, *Makâlâtü’l-İslâmiyyin ve ihtilâfü’l-musallin*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Mısır: el-Mektebetü’l-Asriyye, 2006), 156; Kutlu, *Çağdaş İslamî Akımlar ve Sorunları*, 64.

³⁸ Mehmet Görmez, “Tevhid ve Vahdet”, *Diyanet Aylık Dergi* 304 (Erişim 07 Eylül 2023); Ateş, “İslam Köktenciligi (!)”, 78.

³⁹ Cevzici, “Radikalizm”, 722.

gayri dinî ve seküler hayata karşı tepkisel olarak zuhur etmiştir. Toplumda dinî hayatın tekrar canlanması için ciddi bir din eğitiminin verilmesi gerektiği savunulmuştur. Bu durum radikal düşüncenin neşet etmesine yol açmıştır.

Osmanlı'nın yıkılmasından sonra Türkiye'de kurulan laik ve ulusalcı devlet yapılanması, ideolojisini topluma benimsetmek için İslam dinine ait değerleri yasaklama yoluna gitmişti. Din dili olan Arapça eğitiminin okul ve medreselerde yasaklanması, Kur'an eğitimi ve dinî içerikli kitapların yasaklanması, din eğitimi veren medreselerin kapatılması, lise ve yüksek okul düzeyinde din eğitimi verecek kurumların açılmasına müsaade edilmemesi, İslam dininin sembollerinden olan ezanın Türkçeleştirilmesi gibi kısıtlamalar dindar kesimi sisteme karşı yeni arayışlara yönlendirmiştir.⁴⁰ Merkezi yönetimden uzak olan Karadeniz bölgesinde, medrese geleneğinin hâkim olduğu Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgesinde ve İç Anadolu'nun gözden uzak yerlerinde alimler gizli bir şekilde Kur'an-ı Kerim ve din eğitimi vermeye çalışmışlardır. Din eğitimi ve dinî değerlerle ilgili kısıtlamalar dindar insanları laik sisteme karşı dinî değerleri korumaya yöneltti. Bu yönelişler zamanla aynı amaç çerçevesinde kümeleşen radikal grupların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.⁴¹ S. Hilmi Tunahan'ın (ö. 1959) eğitim çabaları, yine inanç konusunda yazdığı risalelerini öğrencilerine tedris eden Said Nursî'nin (ö. 1960) çabaları⁴² gibi çalışmalar kendi içlerinde organize olan grupların doğmasına zemin hazırlamıştır. Bu alimlerin mücadelesi zamanla cemaatleşme sürecini tamamlamıştır.⁴³

Türk modernleşmesi, Kemalist laik bir ideoloji şeklinde bir seyir takip etmiştir. Bu ideolojinin din üzerinde kurmaya çalıştığı baskı ilk dönemlerde açıktan bir tepkiyle karşılanmıyordu; fakat 1970'lerden itibaren hem siyasi hareketler şeklinde hem de tarikatlar ve cemaatler yoluyla bir muhalefet oluşmaya başlamıştır. Tarikatların açıktan bir muhalefeti olmamakla beraber yeri geldiğinde gizli bir şekilde siyasi muhalefete destek vermeleri sistem karşısında dinî radikalizmin güçlenmesine etki etmiştir.⁴⁴ 28 Şubat döneminde din eğitimi ve dinî hayat üzerine kurulan baskılar, dindar insanları laik sisteme karşı kırılğan, kendi içinde farklı gruplar halinde kümeleşmelere sebep oldu. Bu da dinî radikalizmin doğmasına sebep olabilecek bir durumdur.

Uzun süre dinî ve mezhebi olduğu Lübnan'da Hizbullah anlamına da gelen radikal Hristiyan örgüt *Rabbin Askerleri (Cunud er-Rab)*, "Muhafazakâr Hristiyanlık", "Evangelizm" ve Hristiyan Sağ de denilebilen Hristiyan Fundamentalizmi,⁴⁵ Anabaptist hareketin grupları olan Amişler, Mennoitler, Hutterciler ve Kardeşleri Hristiyan radikal dini gruplardan sayılmıştır. Bunların da temel hedefi Allah'a daha yakın olmak için İncillere bağlı dini bir hayatın yaşamasını sağlamaktır.⁴⁶

Dinî Geleneği Bid'at ve Hurafelerden Arındırma Çabaları

Osmanlı'nın son dönemlerinde pozitivist inkârcı akımların İslam coğrafyasında yaygınlık kazanmaları sonucu bu akımlarla mücadele ve yeniden dine dönüş hareketi çerçevesinde dinî bid'at ve hurafelerden arındırma çalışmaları da yürütülüyordu. Bazı alimler, hem bid'at ve hurafeleri dinden temizleme hem de yeni zuhur eden problemlere çözüm bulmak amacıyla içtihat amelîyesinin çalıştırılmasını istiyorlardı, fakat geleneğe bağlı olan kesimler buna karşı çıkıyordu. Bid'at ve hurafelerle mücadele edenleri din düşmanı, mezhepsiz kişiler olarak damgalıyorlardı.⁴⁷

Dinî geleneğin bid'at ve hurafelerden arındırılması ve Asr-ı saadet dönemindeki anlayışa dönülmesi konusunda Şemseddin Günaltay (1883-1961) şunları söylüyordu: "Bir millet için nura, irfana, fazilete götürücü bir din ne kadar lazımsa hurafelere, cehalete, sefaletle sürükleyen bir akide de o kadar zararlıdır, geçmiş milletlerin hurafeleriyle karışan bugünkü Müslümanlığın müntesiplerinin ne derekelere sürüklendiğini görüp duruyoruz."⁴⁸ Şemseddin Günaltay'ın İslam'ın yeniden uyanışı için gündeme getirdiği hususlardan biri de ortaya çıkan problemlerin çözümü için içtihadın gerekliliği⁴⁹, fakat bu istek tepkiyle karşılanıyordu. Örneğin bu konuda mu'tedil sayılan Said Nursî dahi "İçtihat kapısı açık olmasına rağmen bu zamanda içtihat yapmanın sakıncalı olduğunu" savunuyordu. Bunu da "altı tane mâni" olan gerekçeyle açıklamaya çalışıyordu.⁵⁰

⁴⁰ İdris Kılıçaslan, "Cumhuriyet Döneminde Türkiye'de Din Eğitimi ve Öğretimi > Bilimdili.com", *Bilimdili.com* (blog), 23 Mart 2021; Salih Tuğ, "Türkiye'de 16 yıl dini eğitimi", *Her Taraf Türkiye'nin Habercisi* (Erişim 25 Temmuz 2023); Vahap Vahapoğlu, "1924 Ten 1950 Ye Din Eğitimi Etkileyen Unsurlar Üzerine Genel Bir Değerlendirme", *Journal of International Social Research* 11/60 (20 Aralık 2018), 1320-1327.

⁴¹ Mustafa Öcal (ed.), *Tanıkların dilinden cumhuriyet döneminde din eğitimi ve dini hayat* (Fatih, İstanbul: Ensar Neşriyat, 2008), 233; Bk. Kutlu, *Çağdaş İslami Akımlar ve Sorunları*, 143 vd.

⁴² Mehmet Ali Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar* (İstanbul: Klasik, 2015), 262.

⁴³ Büyükkara, *Çağdaş İslami Akımlar*, 262.

⁴⁴ Selahattin Çankal, "Türkiye'de Dini Gruplarda Doğu-Batı Karşıtlığı: Dergiler Üzerine Bir İnceleme", *Necmettin Erbakan Üniversitesi Medeniyet ve Toplum Dergisi* 5/2 (2021), 149.

⁴⁵ Mahmut Aydın, "Fundamentalizm Nasıl Ortaya Çıktı?", *Perspektif* (01 Haziran 2015).

⁴⁶ Geniş bilgi için bk. Resul Çatalbaş, *Radikal Reformistler Hristiyanlıkta Anabaptist Hareket* (Berikan Yayınevi, 2015).

⁴⁷ Ahmed Davutoğlu, *Dini Tamir Davasında Din Tahrirçileri* (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1997), 55-70.

⁴⁸ Şemseddin Günaltay, "İslam Dünyasında Uyanış Belirtileri", *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi: Metinler / Kişiler*, ed. İsmail Kara (İstanbul: Dergâh yayınları, 2017), 1079.

⁴⁹ Şemseddin Günaltay, "İçtihat Üzerine", *Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi: Metinler / Kişiler*, ed. İsmail Kara (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2017), 1082.

⁵⁰ Said Nursî'nin içtihada mâni durumlar için bk. Günaltay, "İslam Dünyasında Uyanış Belirtileri", 1043.

Siyasi Sebepler

Tarihte ve günümüzde zuhur eden aykırı ve radikal hareketler incelendiğinde radikalizm ile siyasi belirsizlik arasında doğrudan bir ilişkinin olduğu; istikrarın hâkim olduğu, yönetimin ilkesel bazda yerli yerinde yürütüldüğü toplumlarda ise radikalizmin ve bu anlayışın doğurduğu radikal grupların daha az olduğu görülmüştür.

Örneğin Asr-ı saadette Hz. Muhammed devrinden İslam'ın üçüncü halifesi Hz. Osman dönemine kadar İslam toplumunda radikal hareketler olmamıştır. Fakat üçüncü Halife Hz. Osman döneminde istikrarın bozulmasıyla siyasi boşluğun oluşması neticesinde İslam devletinin iyi yönetilmediği iddialarıyla yönetime karşı birtakım gruplar ortaya çıkmıştır.⁵¹ Nihayetinde bu istikrarsızlık Hz. Osman'ın şehadetine mal olmuştur. Hz. Osman'ın şehadetinden sonra yönetimde meydana gelen istikrarsızlık, İslam toplumunda o güne kadar olmayan bir grubun, Haricilerin zuhur etmesine yol açmıştır.⁵² İslam toplumunda bu ve buna benzer durumlar; siyasi kargaşanın olduğu yer ve zamanlar, radikalizmin doğmasına zemin hazırlamıştır.

Bugünkü Müslüman coğrafyada da benzer durum hakimdir. Sadece İslam toplumlarında değil, radikal grupların zuhur ettiği bölgelerin hepsinde istikrarsızlık vardır. Irak, Lübnan, Suriye ve Afganistan bu istikrarsızlığın hâkim olduğu yerlerdir. Türkiye'de de 1980'lerde başlayıp 2000'e kadar devam eden süreç, radikal grupların en fazla gün yüzüne çıktığı bir dönemdir. Radikalizmden zarar gören toplumların evvela siyasi istikrarı sağlamaları gerekir. Binaenaleyh haklı gerekçeleri olsa dahi İslamî gelenekte İslam devletinin siyasi konumunu sarsacak durumlara cevaz verilmemiştir. "İmam, Allah'a itaat etmeyen (fasık) ve insanlara zulmeden biri dahi olsa azledilmez, itaat edilir."⁵³ denilerek mevcut siyasi düzeni sağlayan devlet başkanına isyan hoş görülmemiştir. Zira toplumun huzuru bozulduktan sonra insanlar anarşi, yıkım ve harici eylemlerden kurtulamayacaklardır.

İslam radikalizminin önemli sebeplerinden biri de Müslüman toplumlardaki rejimlerin meşruiyetten yoksun olmalarıdır. Tarihe bakıldığında Müslüman toplumlarda, siyasal iktidarların dinî meşruiyeti bulunuyordu. Halife, sultan veya melik bir icraatta bulunmak istediklerinde veya bir savaşa çıkacakları zaman şeyh'ül-İslam veya kadıdan onay alırlardı. İslam coğrafyasındaki modern rejimler bu meşruiyetten yoksun olduklarından Müslüman toplumlar haklı olarak meşruiyeti istemektedir.⁵⁴ Bu da bazı zümrelerin radikal bir şekilde organize olmasını sağlayan bir durumdur. Bu bağlamda radikalizme zemin hazırlayan en önemli sebeplerinden biri de İslam coğrafyasındaki modern devletlerin laik ve ulusalcı tutum takınmalarıdır. Mısır'da yönetimin, İhvan-ı Müslimin aleyhine olan icraatlarına baş müftünün onay vermesi ve İslam ülkelerindeki askerî darbelerden sonra din işlerinden sorumlu ulemanın askeri vesayete uygun davranarak dine aykırı davranışlar konusunda sessizliğini koruması bunun bir örneğidir. Başka inançlar için normal olabilir belki ama laisizmi reddeden İslam için bu, inanan insanların psikolojisini bozacak ve aynı zamanda radikalizmin nüksetmesine yol açacak bir durumdur.

Psikolojik Sebepler

Radikalizmin ortaya çıkmasını etkileyen en önemli sebeplerden biri de psikolojik sebeplerdir. Afganistan, Irak, Filistin ve Arakan gibi yerlerde işgalci güçlerin, insanları hunharca öldürmeleri, sahip oldukları mallarını zorla alıp gasp etmeleri ve namuslarına yaptıkları tacizler, insanların psikolojik olarak çökmelerine yol açmıştır. ABD tarafından Guatanamo ve Ebu Greyb hapishanelerinde insanlara yapılan işkence ve zulüm, dindar insanların Batılı işgalcilere karşı nefretini körüklemiştir. İşgalci güçlerin bu tutumları hem bu bölgelerde yaşayan Müslümanların hem de ABD ve Avrupa'da yaşayan Müslümanların işgalcilere karşı örgütlenmelerine yol açmıştır.⁵⁵ Afganistan işgalinden sonra el-Kaide, Irak işgalinden sonra da İŞİD örgütleri ortaya çıkmıştır. Bu iki örgüt de radikal ve fundamentalist örgüttür.

Afganistan, Irak ve Filistin gibi yerlerde işgalci güçlere karşı savaşan Müslüman gençler savaşta yaşadıkları psikolojik durumu üzerlerinden atamamış, hatta savaş sonrasında psikolojik rahatsızlıklar yaşamışlardır. Bu durum birtakım radikal eylemlere ve radikalizme yol açmıştır. Yapılan araştırmalar, el-Kaide ve İŞİD gibi örgütlere katılan insanların daha önce Afganistan ve Irak işgalinde bir takım psikolojik sorunlar yaşadıklarını göstermektedir.⁵⁶ Bu örgütlere katılan savaşçılardan kimisinin, Irak ve Afganistan gibi yerlerde gördükleri bombalamalar, ölüm, kan ve göz yaşlarından ötürü yaşadıkları psikolojik durum, onları el-Kaide ve İŞİD gibi radikal örgütlere kaymalarına yol açmıştır. Araştırmalar mağduriyetlerin radikal grupları ve terörü doğurduğu görüşünü doğrulamıştır.⁵⁷ Hakeza kendilerinden başka herkesi tekfir eden et-Tekfir ve'l-hicre isimli radikal dini grubun Mısır'da İhvan cemaatine

⁵¹ Yasin Ulutaş, "Cebriyye-Cehmiyye", Geçmişten Günümüze Kelam Tarihi, (İstanbul: Kitap Dünyası, 2024),79.

⁵² Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve ihtilâfî'l-musallîn*, 1/49.

⁵³ Mas'ud İbn Ömer et-Taftazânî, *Kelâm İlmi ve İslam Akâidi- Şerhu'l-akâid*, çev. Süleyman Uludağ (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991), 100.

⁵⁴ Ateş, "İslam Köktenciliği (!)", 70.

⁵⁵ Ali Rıza Taşkale, "Saló: Politik Bir Aygıt Olarak İşkence", *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 21 (2016), 26-27.

⁵⁶ Ömer Kerküklü, "Psikolojik Perspektiften Ortadoğu'da Terör Yapılanmaları; Reaksiyon ve İstismar (el-Kaide ve İşid Örneği)", *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/28 (2023), 88 vd.

⁵⁷ Kerküklü, "Psikolojik Perspektiften Ortadoğu'da Terör Yapılanmaları; Reaksiyon ve İstismar (el-Kaide ve İşid Örneği)", 94.

yapılan işkenceler sonucu tepkisel olarak ortaya çıktığı söylenmektedir.⁵⁸ Bu tür problemlerin olduğu ülkeler kendilerini radikal hareketlerden arındıramazlar.

Asker ve polis gibi kolluk görevlileri tarafından olsun, memur ve bürokratlar tarafından olsun insanlara karşı yapılan ayrımcılık, insanları radikalliğe götüren sebeplerdendir. Bireyin kişiliğine karşı yapılan ayrımcılık ve zorbalık, kişiyi devlete, devlet kurumlarına ve devletin sembollerine karşı olumsuz tavır takınmasına yol açmıştır. 1980’li yıllarda Mısır ve Suriye’de İhvan-ı Müslimin hareketine mensup üyelere ve ailelerine yapılan insanlık dışı uygulamalar⁵⁹ radikal dinî grupların ortaya çıkmasına yol açmış olduğu düşünülmektedir

Türkiye’de de örnek verilecek olursa “Radikal dinî düşüncenin zirveye çıktığı dönem 1987’de başörtünün üniversitelerde yasaklandığı tarih ve takip eden yıllardır.”⁶⁰ 1990’lı yılları, Necip Hablemitoğlu, Uğur Mumcu, Ahmet Taner Kışlalı suikastları gibi birçok cinayet sorgusuz sualsiz İslamî kesime mal edilmiş ve yüzlerce insan katil zanlısı olarak ceza evlerine atılmıştı. Örneğin Mumcu cinayeti hiç gündemden düşmemişti. 1994-2000 yılları arasında “Altı yüz kişiden fazla insan tutuklanmış, işkence görmüş, yüze yakın kişi bu gördüğü işkencelere dayanamayıp Uğur Mumcu’nun katili olduğunu söylemek zorunda kalmış olduğu o dönem basınına yansımıştı.”⁶¹ Bu durum İslamî kesimin sisteme olan güvenini zedelemiş olabilir. 28 Şubat döneminde İslamî kesime yapılan bu baskılar radikalizmi körükleyen sebeplerden sayılır. Özellikle baş örtüsüne müdahale edilmesi, İslamî kesimde birçok iş adamının kara listeye alınması ve kamuya ait yerlerde dindar insanların özgürlüklerinin kısıtlanması⁶² radikalleşmeye yol açan önemli durumlardan sayılabilir.

Yabancılaşma, sosyal ve politik dışlanma, eşit muamele görememe ve ötekileştirme gibi durumlar radikalliğin sebebi olarak düşünülebilir.⁶³ Söz konusu duygulara maruz kalan insanlar, bu durumu içselleştirmekle birlikte kendi zihin dünyalarında bir ayrılığı da hisseder ve bütün bu psikolojik durumlara sebebiyet verenleri süreçten sorumlu tutmuş ve bu doğrultuda terörizme doğru bir kayma olmuş olabilir.

Sosyolojik Sebepler

Sosyal çevre de radikalizme yol açan sebepler arasında sayılır. İkinci dünya savaşından sonra Orta Doğuda egemenliğine kavuşan ülkeler, özellikle Arap devletleri Batılı emperyalistlerin yönlendirmeleri sonucu topluma Arap milliyetçiliğini aşılama çabışmışlardır. Bütün bunlar, Batılı ülkelerin bölge insanını İslam’dan uzaklaştırma siyaseti çerçevesinde olmuştur. 1967 Arap-İsrail savaşında Arapların yenilmesi ve Filistin davasında milliyetçi ve sosyalist politikaların iflas etmesi sonucu bölgede İslamî hamasete sahip dinî gruplar ortaya çıkmıştı. Lübnan’da Hizbullah, Filistin’de İslamî Cihad ve Hamas gibi alternatif İslamcı görüşler zuhur etmiş ve bölgede kendilerine yer bulmuşlardır.

Arap devletlerinin, Filistin davasını savunan bu örgütlere karşı takındığı olumsuz tavır, bölgede radikalizmi tetiklemiştir. “Radikal olan bu gruplara karşı sert bir siyaset izleyen, onlara her türlü baskı ve işkenceyi reva gören otoriter yönetimler, bu grupların daha çok radikal ve köktenci olmalarına sebep olduğu düşünülmüştür.”⁶⁴ Bugün de Filistin ile İsrail arasındaki çatışma, özellikle Müslümanlar için kutsal bir belde olan Mescid-ı Aksâ’nın bulunduğu yer olması hasebiyle İsrail’e karşı Müslümanlarda ortak bilinç oluşturma konusunda önemli bir yer tutmaktadır. Ayrıca, Arapların 1967 Savaşında İsrail’e yenilmesinin, Arap olmayan (Türkiye ve Pakistan örneklerinde olduğu gibi) diğer İslam ülkelerindeki milliyetçi projelere olan güveni de sarsmış ve bu rejimlerin meşruiyetini tartışmaya açık hale getirmiştir.⁶⁵

“Radikal ve köktenci ortamlarla olan beraberlikler fikirlerin değişiminde önemli bir rol oynar. Bu radikal çevre dediğimiz ortam bir arkadaş çevresi olabildiği gibi akraba veya başka yakın bir çevre de olabilir.”⁶⁶ Zira hiçbir çocuk köktenci veya radikal doğmaz, onu radikal veya köktenci yapan ailesi, çevresi ve içinde bulunduğu kültür ortamı olarak düşünülebilir. “Arkadaşımı söyle sana kim olduğunu söyleyeyim.” Mefhumu gereğince iyi arkadaş ve insanla beraber olan iyi, kötü arkadaşla beraber olanın da kötü olacağı düşünülmüştür.

⁵⁸ Recep Medkur, *et-Tekfir ve l-hicre vechen li vechi* (Mektebetü’l-din el-kayyim, 1985), kitabının 40-70 arası sayfalara bakılabilir.

⁵⁹ Zeynep el-Gazali, *Zindan Hatıraları*, çev. H. Hüseyingil (İstanbul: Madve Yayınları, 2020), 30-50; Ömer Faruk Abdullah, *Suriye Dosyası*, çev. Hasan Basri (İstanbul: Akabe Yayıncılık, 1988), 20-50 kitaplarına bakılabilir.

⁶⁰ Büyükkara, *Çağdaş İslamî Akımlar*, 281.

⁶¹ Abdülhamit Çelik, “Uğur Mumcu, selam gazetesi, Umud Operasyonu”, *İslami Analiz* (05 2021).

⁶² Ergün Dilaveroğlu, “28 Şubat Süreci ve Bir Sivil Toplum Kuruluşu Olarak Tüsiad’ın Sürece Bakışı”, *Sakarya İktisat Dergisi* 1/3 (01 Eylül 2012), 61 vd.; Eyüp Bayram Şekerli - Eyüp Akçetin, “12 Eylül 1980 ve 28 Şubat 1997 Askeri Darbe Dönemlerinde Tüsiad-Devlet İlişkisi”, *Liberal Düşünce Dergisi* 25/100 (25 Aralık 2020), 125.

⁶³ Öztürk, “Radikal Ne Demek?”, 2.

⁶⁴ Gökhan Yaşa, “Dinî Motivasyonlu Radikalleşmenin Özellikleri: Nedenler ve Süreç”, *Güvenlik Stratejileri Dergisi* 17/40 (01 Aralık 2021), 805.

⁶⁵ Ateş, “İslam Köktenciliği (!)”, 71.

⁶⁶ Yaşa, “Dinî Motivasyonlu Radikalleşmenin Özellikleri”, 807.

Küresel ve Emperyalist Etkenler

Bireyleri radikal hâle getiren veya köktenciligi güçlendiren nedenlerden biri de dış etkenlerdir. “İslam aleyhine faaliyette bulunan zümreler ve Müslümanlara reva görülen insanlık dışı muameleler, köktenci ve radikal dinî grupların zuhur etmesine zemin hazırlamıştır.”⁶⁷ Burada dış etkenden kastedilen İslam karşıtı seküler, batı orijinli veya Hristiyan kökenli fikir ve düşüncelerdir. Dış etkenlere karşı organize olan radikal gruplar dinî hassasiyeti ve mukaddesatı koruma talebiyle zuhur etmişlerdir.

Böylesi bir etkenle karşı karşıya gelen İslamî uyanışın hedefi İslam toplumunun tekrar asli konumuna getirilmesidir. Bu bağlamda, İslamî uyanışın düşünürleri, yabancı değerlere karşı İslam’ın esaslarının neler olduğu konusuna yoğunlaşmışlardır. Dünyanın her yerinde Atlantik’ten Uzak Doğu’ya kadar İslamî uyanış veya radikalleşme olgusu Müslümanların küresel başkaldırısının bir sonucudur. “Emperyalizm, küreselleşme veya modernite çerçevesinde yapılan çalışmaların ortak noktası İslam’ın her an ve her zeminde kültür, medeniyet ve bilimde ileriye dönük bir sıçrama yapabileceğini ve bu potansiyele sahip olduğunu izhar eder.”⁶⁸ Batının İslam hakkındaki bu düşünce ve algılarını gören Müslümanlarda küresel emperyalizme karşı radikal tutumlar ve düşünceler zuhur etmiştir.

Sömürgeci devletlerin işgal ettikleri belde ve ülkelerde batı kültürünü yayma faaliyetleri ve o ülkelerin kültürünü asimile ederek değiştirmeye çalışmaları, bölge halklarının sömürgeci güçlere karşı olumsuz düşünmesine ve Batılıların telkin ettikleri laik ve modern yaşam biçimine karşı bir direnç oluşturmasına yol açmıştır. Liberalizm karşısında sosyalizmin gittikçe zayıflaması hem Arap ülkelerinde hem de diğer İslam ülkelerinde emperyalizme karşı İslamî radikalizmi güçlendirmiştir.

Küreselleşmenin meydana getirdiği olumsuz sonuçlar da radikalleşmeyi tetikleyen durumlardan biridir. Yeni dünya düzeni söylemiyle ortaya çıkan egemen güçlerin Orta Doğu başta olmak üzere meydana gelen bölgesel çatışmaları durduramamaları, ABD ve müttefiklerinin işgal ettikleri Afganistan, Irak ve Yemen gibi yerlerde insanlara adil ve yaşanabilir bir düzen sunamamaları da radikalizmi tetikleyen unsurlardandır. 7 Ekim 2023 Aksa tufanıyla başlayan çatışmada ABD ve birçok Avrupa ülke yönetiminin İsrail’e açık destek vermesi, İslamî kesimin emperyalizme ve söz konusu ülkelere karşı kin ve nefretini zirveye ulaştırmıştır.

Dış etken ve ona karşı tepkisellik konusunda İsrail’in işgal ve saldırılarından sonra Filistin ve Lübnan’da ortaya çıkan örgütlerin mücadelesi de bu konuda ele alınabilecek bir örnektir. Arap-İsrail savaşı ve küreselleşmenin etkisiyle zayıflayan Arap milliyetçiliğinin yerini İslamî duyarlılığa sahip (Batılıların ifadesiyle) fundamentalist Hamas ve Hizbullah almıştır. Birer devlet olmadıkları halde İsrail ile ciddi bir şekilde savaşmaları radikal dinî grupların bu iki örgüte sempatisini artırmıştır. İsrail bu iki örgütü terörist olarak nitelenmesine rağmen onları sanki bir devletmiş gibi muhatap alıp savaşmak zorunda kalmıştır. İsrail’in 2006 yılında Lübnan’a saldırıları sonunda savaş, İsrail ile Hizbullah arasında cereyan etmiştir.⁶⁹

Dinî Yayınlar ve Tercüme Faaliyetleri

Dinî yayınlar da radikalizme ivme kazandıran unsurlar arasındadır. Mısır’da İhvan-ı Müslimin cemaatini kuran Hasan el-Bennâ’nın (ö.1949) gençlik için ele aldığı *Risaleleri*, Seyyid Kutub’un (ö. 1966) Kur’an tefsiri olan *Fî zilâli’l-Kur’an* ve İslam davetçileri için bir rehber konumundaki *Yoldaki İşaretler* kitabı, Mevdudî’nin (ö. 1979) *Kur’an’a Göre Dört Terimi*⁷⁰ gibi yayınlar Arap dünyasında radikalizmi zirveye çıkardığı gibi Türkiye’de de radikalizmi tetiklemiştir.⁷¹

Arap dünyasında kültürel olarak bu kitaplardan beslenenlerden et-Tekfir ve’l-hicre gibi tekfirci çizgiye yönelenler olmuş fakat İhvan’ın ileri gelen liderlerinden Hasan el-Hudeybi bu tekfirci düşünceye karşı *Nehnu Duâtün La Kudâtu*⁷² kitabını kaleme alarak Seyyid Kutup ve Mevdudî’nin söz konusu kitaplarının tekfiri yeğlemediğini, ancak okuyanların hatalı (kötü) okumalarının kendilerini tekfire götürdüğünü izah etmişti. Bu kitap Türkçenin de aralarında olduğu birçok dile tercüme edilmiştir.⁷³

İran devriminden sonra İranlı sosyolog ve düşünür Ali Şeriatî’nin (ö. 1977) kitaplarının birçok dünya diline tercümesi, yine Lübnanlı alim Muhammed Hüseyin Fadlallah’ın (ö. 2010) kitaplarının tercüme ve neşri de radikalizmi besleyen kaynaklardan sayılabilir Türkiye’de de Sezai Karakoç (ö. 2021) tarafından çıkarılan *Diriliş*, 1970’lerin sonlarına doğru *Şura*, *Hicret* ve *İslamî Hareket* dergileri, 1980’lerden sonra *Mavera*, *Mektep*, *Aylık Dergi*,

⁶⁷ Yaşa, “Dinî Motivasyonlu Radikalleşmenin Özellikleri”, 804.

⁶⁸ Ateş, “İslam Köktenciligi (!)”, 67.

⁶⁹ Mevlüt Bulut - Seher Bulut, “2006 Temmuz Savaşı, 2011 Suriye Krizi ve 2019 Protestoları Perspektifinden Hizbullah’ın Lübnan’daki Rolü”, *Güvenlik Bilimleri Dergisi* 10/1 (26 Mayıs 2021), 107-109.

⁷⁰ Ebu’l-A’lâ el-Mevdudî, *Kur’an’a Göre Dört Terim*, çev. Osman Cilacı - İsmail Kaya (İstanbul: Beyan Yayınları, 1991), 20 vd.

⁷¹ Büyükkara, *Çağdaş İslamî Akımlar*, 265; Mevdudî, *İslam’da İhya Hareketleri*.

⁷² Hasan el-Hudeybi, *İslam Dünyasında İnanç Sorunları*, çev. M. Beşir Eryarsoy (İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2018), 112 vd.

⁷³ Türkçeye *İslam Dünyasında İnanç Sorunları* ismiyle tercüme edildi.

Ribat gibi İslamcı kimlikleri ağır basan dergiler gençliği yönlendirmede etkili olmuştur.⁷⁴ Fakat Türkiye'deki radikal gruplar, Mısır, Pakistan, Filistin, Lübnan vb. yerlerdeki gibi şiddete meyilli olmamış, kendine has bir seyirde ilerlemiştir. Bunun sebebi Mevalana ve Yunus Emre'de kendini gösterdiği gibi insana değer veren bir kültür mirası; Anadolu irfanı ve tasavvuf kültürünün buna engel olduğu düşünülebilir. Bunun yanı sıra Anadolu Sünniliğinin Arapların kesin ve katı Sünniliğine benzemediği, dini hayatın itidal ve hoşgörü temelleri üzerine kurulmuş olması olabilir.

SONUÇ

İslam, bozulmamış ilahi bir din olduğundan hâlâ insanlık için bir kurtuluş vesilesidir. Taşıdığı potansiyel güç sayesinde her zaman bir sıçrama yapabilecek ve yeni bir medeniyet vizyonu ortaya koyabilecek yapıdadır. Her çağda yaşamaya müsait evrensel bir hakikat olduğundan bu dinin içinden siyasal, radikal ve köktenci oluşumların zuhur etmesi doğaldır; çünkü İslam dinamizm sahibi bir dindir, her çağda tekrar neşet etmeye müsaittir.

Batılı bakış açısı, radikalizm, köktencilik veya fundamentalizm gibi problemleri İslam'a mal etmeye çalışsa da bu yanlış bir algıdır; çünkü radikalizm ve köktencilik bir dünya problemidir. Psikolojik, sosyolojik ve daha birçok nedenlerle Müslümanlar arasında neşet ettiği gibi dış baskılar sonucunda ortaya çıkmış da olabilir. Radikalizm ve köktencilik sadece İslam'a mal etmek, İslam aleyhine yapılmış kirli bir propagandadır. Zira bu radikal hareketlerin çıkış sebepleri Batının sömürgeci politikalarıdır.

Radikalizm, kendini merkeze koyan, başkalarının inanç ve düşüncelerini, yaşama hakkını yok sayan ben merkezci bir anlayıştır. Bir dini veya düşünceyi anlamadan aşırı derecede savunmak da aşırı derecede düşmanlık etmek de aynı sonuçlara yol açmaktadır. Örneğin İslam'ın hakkaniyetine uygun davranmadan (İŞİD örneğinde olduğu gibi) İslam adına yapılan radikal eylemler ile Batı'da İslam'dan rahatsız olup da İslam aleyhine yapılan çalışmalar, İslam'a verdikleri zarar açısından aynı sonuçlara yol açmaktadır.

Dünyada olduğu gibi ülkemizde de radikalleşmenin bireysel, toplumsal ve Batı tarafından dayatılan modernizm ve laisizm gibi farklı nedenleri olabilmektedir. Doğal ve tabii haliyle radikal gruplar veya radikalizm her zaman olumsuz bir durum arz etmese de siyasi aktörlerin elinde bir şer unsuru, bir fitne vesilesi hâline gelmesi mümkündür. Doğru bir şekilde organize edildiği takdirde toplumsal alanda olumlu sonuçlar da doğurabilir.

Uluslararası arenada popüler bir kavram olarak karşımıza çıkan fundamentalizm, her ne kadar köktenci-radikal İslamî hareketler için kullanılmaktaysa da aslında bu Hristiyan kökenli bir kavramdır. Tarihi süreç içerisinde bütün dinlerde şiddet ve baskıya başvuran köktenci ve radikal unsurların olması mümkündür. Bu itibarla fundamentalizmi İslam'a has kılmak bilinçli bir şekilde İslam'ı karalamaktır. Zira köktencilik veya radikalizm Batılı literatürde, herhangi bir inancın esaslarını yeniden canlandırma amacındadır. Bu sadece İslam'a veya Müslümanlara has değil, Brahmanist, Budist, Yahudi ve Hristiyan toplumlarda da olabilir.

Dünyada, özellikle İslam dünyasında modern devletin, dini, hayattan tasfiye etme ameliyesine karşı dinî hayatın yeniden canlandırma isteği; dinî gelenek içinde neşet eden bid'at ve hurafeleri dinden temizleme ve dini asli hüviyetine kavuşturma talebi; küresel emperyalizmin dayatmalarına karşı insanların kendi öz benliklerine dönme isteği radikal dini grupların çıkmasına zemin hazırlamış ve bu durumun; siyasi, sosyolojik, psikolojik ve kültürel etkileşim gibi nedenlerden ötürü radikal dinî grupların ortaya çıkmasına sebep olduğu düşünülmüştür.

KAYNAKÇA

Abdullah, Ömer Faruk. *Suriye Dosyası*. çev. Hasan Basri. İstanbul: Akabe Yayıncılık, 2. Basım, 1988.

Ateş, Davut. "İslam Köktencilik (!) Kökeni, Genel Nitelikleri, Tanımlar ve Sınıflamalar". *Akademik Orta Doğu Cilt 3, Sayı 2, 200 3/2 (2009), 63-96.*
https://www.academia.edu/23370199/%C4%B0slam_K%C3%B6ktencili%C4%9Fi_K%C3%B6keni_Genel_Nitelikleri_Tan%C4%B1mlar_ve_S%C4%B1n%C4%B1flamalar

Aydın, Mahmut. "Fundamentalizm Nasıl Ortaya Çıktı?" *Perspektif*. 01 Haziran 2015. Erişim 09 Ağustos 2024.
<https://perspektif.eu/2015/06/01/fundamentalizm-nasil-ortaya-cikti/>

Aydın, Mehmet. "Hristiyanlık". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 17/345-348, 1998.

Aydınalp, Halil. "Sosyal Çatışma ve Din". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 19/2 (2010), 187-215.
<https://dergipark.org.tr/tr/pub/uluifd/issue/13479/162810>

⁷⁴ Geniş bilgi için bk. Büyükkara, *Çağdaş İslamî Akımlar*, 267-273.

- Bezci, Bünyamin. “Sekularizm ve Laikliği Demokrasi Bağlamında Tartışmak”. *Uluslararası Politik Araştırmalar Dergisi* 1/2 (2015). <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/172347>
- Bulut, Mevlüt - Bulut, Seher. “2006 Temmuz Savaşı, 2011 Suriye Krizi ve 2019 Protestoları Perspektifinden Hizbullah’ın Lübnan’daki Rolü”. *Güvenlik Bilimleri Dergisi* 10/1 (26 Mayıs 2021), 101-120. <https://doi.org/10.28956/gbd.941786>
- Büyükkara, Mehmet Ali. *Çağdaş İslami Akımlar*. İstanbul: Klasik, Birinci Basım Ekim 2015., 2015.
- Cevizci, Ahmet. *Paradigma Felsefe Sözlüğü*. İstanbul: Paradigma Yayınları, 1999.
- Çankal, Selahattin. “Türkiye’de Dini Gruplarda Doğu-Batı Karşıtlığı: Dergiler Üzerine Bir İnceleme”. *Necmettin Erbakan Üniversitesi Medeniyet ve Toplum Dergisi* 5/2 (2021), 141-163.
- Çatalbaş, Resul. *Radikal Reformistler Hıristiyanlıkta Anabaptist Hareket*. Berikan Yayınevi, 2015.
- Çelik, Abdülhamit. “Uğur Mumcu, selam gazetesi, Umut Operasyonu”. *İslami Analiz*. 05 2021. Erişim 08 Eylül 2023. <https://islamianaliz.com/haber/7478495/haksiz-yere-hapis-yatti-iskence-gordu-ugur-mumcu-yu-oldurmekle-suclanan-abdulhamit-celik-basindan-gecenleri-anlatti>
- Davutoğlu, Ahmed. *Dini Tamir Davasında Din Tahripçileri*. İstanbul: Bedir Yayınevi, 1997. <https://www.nadirkitap.com/din-tahripçileri-dini-tamir-davasinda-ahmed-davudoglu-kitap32983278.html>
- Demir, Ömer - Acar, Mustafa. *Sosyal Bilimler Sözlüğü*. Yardımcı kitaplar 1. Çemberlitaş, İstanbul: Ağaç Yayıncılık, 1992. H49.T9 D46 1992.
- Dilaveroğlu, Ergün. “28 Şubat Süreci ve Bir Sivil Toplum Kuruluşu Olarak Tüsiad’ın Sürece Bakışı”. *Sakarya İktisat Dergisi* 1/3 (01 Eylül 2012), 59-74. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/sid/issue/30089/324698>
- Eren, Hasan - İsmail Parlatur (ed.). *Türkçe Sözlük*. 2 Cilt. Türk Dil Kurumu yayınları 549. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 11. baskı., 2011.
- Eş’arî, Ebu’l-Hasan el-. *Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü’l-musallîn*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 2 Cilt. Mısır: el-Mektebetü’l-Asriyye, 2006. <https://www.noor-book.com/Makâlâtü’l-İslâmiyyîn ve ihtilâfü’l-musallîn-pdf>
- Garaudy, Roger. *Entegrizm*. çev. Kâmil Bilgin Çileçöp. İstanbul: Pınar Yayınları, 6.basım : Ekim 2010., 2010.
- Gazali, Zeynep el-. *Zindan Hatıraları*. çev. H. Hüseyingil. İstanbul: Madve Yayınları, 16. Basım, 2020.
- Görmez, Mehmet. “Tevhid ve Vahdet”. *Diyanet Aylık Dergi* 304. Erişim 07 Eylül 2023. <https://www.mehmetgormez.com/makalevesoylesi/tevhidvevahdet-1>
- Günaltay, Şemseddin. “İçtihat Üzerine”. *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi: Metinler / Kişiler*. ed. İsmail Kara. İstanbul: Dergâh Yayınları, 3. Basım, 2017.
- Günaltay, Şemseddin. “İslam Dünyasında Uyanış Belirtileri”. *Türkiye’de İslâmcılık Düşüncesi: Metinler / Kişiler*. ed. İsmail Kara. İstanbul: Dergâh yayınları, 3. baskı., 2017.
- Hudeybî, Hasan el-. *İslam Dünyasında İnanç Sorunları*. çev. M. Beşir Eryarsoy. İstanbul: İnkılâb Yayınları, 2018.
- İşcan, Mehmet Zeki. “Selefilğin İhyacılığı ve Dini Düşüncede Yenilik”. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* 9/3 (31 Aralık 2009), 9-20. <https://doi.org/10.5281/zenodo.3344100>
- İzmirli İsmail Hakkı. *Yeni İlm-i Kelam*. ed. Sabri Hizmetli. Ankara: Umran Yayınları, 1981. <https://www.nadirkitap.com/yeni-ilm-i-kelam-izmirli-ismail-hakki-kitap38082712.html>
- Kavas, Ahmed. “Libya”. *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 27/174-179, 2003. <https://islamansiklopedisi.org.tr/libya>
- Kerküklü, Ömer. “Psikolojik Perspektiften Ortadoğu’da Terör Yapılanmaları; Reaksiyon ve İstismar (el-Kaide ve İşid Örneği)”. *Akademi Sosyal Bilimler Dergisi* 10/28 (2023), 13.
- Kılıçaslan, İdris. “Cumhuriyet Döneminde Türkiye’de Din Eğitimi ve Öğretimi > Bilimdili.com”. *Bilimdili.com* (blog), 23 Mart 2021. <https://bilimdili.com/toplum/egtbil/cumhuriyet-doneminde-turkiyede-din-egitimi-ve-ogretimi/>
- Kirman, M. Ali. “Sekülerleşme Perspektifinden Dinî ve Seküler Fundamentalizmler”. *Sosyalarastirmalar.Com* 1/2 (2008), 274-292. https://www.academia.edu/631400/SEK%C3%9CLERLE%C5%9EME_PERSPEKT%C4%B0F%C4%B0NDEN_D%C4%B0N%C3%8E_VE_SEK%C3%9CLER_FUNDAMENTAL%C4%B0ZMLER

- Kirman, M. Ali. *Yeni Dinî Hareketler Sosyolojisi*. Ankara: Birleşik, 2010.
- Kutlu, Sönmez. *Çağdaş İslamî Akımlar ve Sorunları*. Ankara: Fecir Yayınları, 2018.
- Kutup, Seyyid. *Yoldaki işaretler*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2.bs., 1994.
- Medkur, Recep. *et-Tekfir ve'l-hicre vechen li vechi*. Mektebetü'd-din el-kayyim, 1985.
- Mevdudi, Ebu'l-A'lâ el-. *İslam'da İhya Hareketleri*. çev. A. Ali Genç. İstanbul: Pınar Yayınları, 2018. <https://openmaktaba.com/islamda-ihya-hareketleri-pdf/>
- Mevdudi, Ebu'l-A'lâ el-. *Kur'an'a Göre Dört Terim*. çev. Osman Cilacı - İsmail Kaya. İstanbul: Beyan Yayınları, 18. baskı., 1991.
- Mohammadi, Abdullah. "Dinî Hareketlerin Zihinleri (Afganistan Taliban Hareketi)". *Türk Tarih Kurumu*. <https://www.ttk.gov.tr/wp-content/uploads/2022/03/01-AbdullahMohammadi.pdf>
- Öcal, Mustafa (ed.). *Tanıkların dilinden cumhuriyet döneminde din eğitimi ve dini hayat*. Fatih, İstanbul: Ensar Neşriyat, 1. basım., 2008.
- Öztürk, Burcu. "Radikal Ne Demek? Radikalleşme Tanımı". *Sosyologer* (blog), 18 Mart 2023. <https://www.sosyologer.com/radikal-ne-demek/>
- Öztürk, Selim. "Küresel Terör Örgütü el-Kaide'nin Gelişimi ve Ön Plana Çıkan Liderleri Bağlamında 'Cihad' Anlayışının Geçirdiği Değişimler". *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi* 6/2 (30 Aralık 2019), 167-196. <https://doi.org/10.26513/tocd.585673>
- Sağ, Mustafa Kaan. "Edirne'de Bir İngiliz Misyonerlik Cemiyeti: Evangelikalizm, Milenyalizm ve Yahudiler". *Belleten* 83/296 (01 Nisan 2019), 309-334. <https://doi.org/10.37879/belleten.2019.309>
- Şekerli, Eyüp Bayram - Akçetin, Eyüp. "12 Eylül 1980 ve 28 Şubat 1997 Askeri Darbe Dönemlerinde Tüsiad-Devlet İlişkisi". *Liberal Düşünce Dergisi* 25/100 (25 Aralık 2020), 115-135. <https://doi.org/10.36484/liberal.739596>
- Taftazani, Mas'ud Ibn Ömer et-. *Kelâm İlmi ve İslam Akâidi- Şerhu'l-akâid*. çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1991.
- Taşkale, Ali Rıza. "Saló: Politik Bir Aygıt Olarak İşkence". *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi* 21 (2016), 17-30. <https://dergipark.org.tr/en/pub/flsf/issue/48626/617823>
- Tuğ, Salih. "Türkiye'de 16 yıl dini eğitimi". *Her Taraf Türkiye'nin Habercisi*. Erişim 25 Temmuz 2023. <https://hertaraf.com/hertaraf.com/haber-prof-salih-tug-turkiye-de-16-yil-dini-egitim-yasaklandi-4426>
- Vahapoğlu, Vahap. "1924 Ten 1950 Ye Din Eğitimi Etkileyen Unsurlar Üzerine Genel Bir Değerlendirme". *Journal of International Social Research* 11/60 (20 Aralık 2018), 1320-1327. <https://doi.org/10.17719/jisr.2018.2877>
- Voll, Jhon O. "İSLAM VE MODERNİZM". *studylibtr.com*. Erişim 08 Ağustos 2024. <https://studylibtr.com/doc/2232396/islam-ve-modernizm>
- Yaşa, Gökhan. "Dinî Motivasyonlu Radikalleşmenin Özellikleri: Nedenler ve Süreç". *Güvenlik Stratejileri Dergisi* 17/40 (01 Aralık 2021), 795-824. <https://doi.org/10.17752/guvenlikstrjtj.1029859>
- Yavuz, Yusuf Şevki. "Tekfir". *TDV İslâm Ansiklopedisi*. 40/350-356. TDV Yayınları, 2011. <https://islamansiklopedisi.org.tr/tekfir>